

ӘОЖ 821.512.122

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: 22gulim1988@mail.ru)

**Алаштың алдаспан ақыны Мағжанның поэзиясы —
өлмес-өшпес мәңгіліктің жыры**

Өткен ғасырдағы қазақтың ұлы ақыны және көрнекті саяси қайраткері Мағжан Жұмабаевтың әдеби мұрасы зерттелген. Оның туған елінің тарихын терең білетіндігін, адамдар арасында сирек кездесетін оқымыстылығын және өзіндік ой толғау қабілетін білдіретін шығармалары талданған. Ақынның поэзиядағы орыс символизмінің ықпалының әсерімен жазылған өлеңдері талданған. Шығармашылық үдерісі кезінде дүниеге келген философиялық ойларды жалпылаудың маңызы ашылған. Ақынның әйгілі «Түркістан» атты шығармасына ерекше көңіл бөлінген. Мақала авторы Мағжанның жас кезіндегі таңдауын — ұлы өнерді — әрқашан берік ұстанғаны жөнінде қорытынды жасаған. Оның өз халқынан өзіндегі барын — ақылын, жүрегін, арманын, айрықша талантын — аямағаны көрсетілген.

Кілтті сөздер: Мағжан Жұмабаев, Алаш, ұлы ақын, поэзия, әдеби мұра, символизм, өлең, ой толғау, шығарма, философиялық, табиғат лирикасы, махаббат лирикасы, шығармашылық.

Кіріспе

Қазақ халқы қазіргі азаттығына жету жолында небір нәубеттерді, есепсіз қиянат, мекнат-азаптарды басынан өткерді. Азаттық жолы ауыр болды. Қазақ елі талай ұлыларынан айырылды. Солардың бірі — поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, өзіндік үлкен қолтаңбасы бар, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлең дүниесімен азаттықты кейінгіге аманат етіп қалдырған кемеңгер ақын, жалынды қоғам қайраткері Мағжан Бекенұлы Жұмабаев.

Данышпан Абайдан кейінгі дәуірдің дарынды ақындарының бірі — Мағжан Жұмабаевтың жиырмасыншы ғасырда алар орны алабөтен екені елге аян. Мағжан поэзиясындағы рухшыл әуен қазақ халқының ой-санасында ғана шектеліп қоймай, бүкіл Түркі дүниесіне жол тартқаны көңілімізге әдемі мақтаныш сезімін құяды. Өйткені Түркі поэзиясында рухтық космосты, ғалам отын біріктірген ақын жалғыз Мағжан болғаны ақиқат. Бұны біз, әсіресе, оның «Пайғамбар» деген тамаша өлеңінен [1; 51,52] айқын аңғарамыз:

*...Ерте күнде отты Күннен Гун туған,
Отты Гүннен от боп ойнап мен туғам,
Жүзімді де, қысық қара көзімді
Туа сала жалынменен мен жуғам.*

*Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен — Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар.*

Әлем әдебиетінде айшықты орын алғандар: А.Пушкин, Л.Толстой, Н.Рерих, Е.Бловацкая, У.Шекспир, Гете, Гейне, Данте, А.Бизинт, А.Хооф, Ш.Биндо және т.б. Бойларына рухтың отын зілдеген бұлардың қатарында Мағжан Жұмабаевтың да орны бар. Қасиетті Түркіге, өзі сүйген Қазақ халқына ақиық ақын рухшыл поэзияны көркем түрде жеткізе білді. Ол өзінің отты, патриоттық жырларымен сол кездегі елін, оның бүгінгі ұрпағын үгіт-насихат өлеңдерімен өткен ғасырда-ақ бүгінгі бостандыққа дайындап кетті.

Қазақтың түрікшіл ұлы ақыны Мағжанның поэзиясындағы түрік тақырыбы

Ақын түрік тақырыбын бірінші рет «Шолпан» жинағына 1912 жыл шамасында енгізілген «Орал тауы» деген өлеңінде қарастырған. Бұдан кейінгі уақытта бұл тақырып сан жағынан да, сапа жағынан да дами түскен. Олар — «Алыстағы бауырыма», «Жер жүзіне», «Қазақ тілі», «Тез барам!», «Түркістан», «Тұранның бір бауында», «Орал» өлеңдері.

Мағжан Бекенұлы өзінің жырларында қазақ халқының өткен тарихи жолына көп көңіл бөлген. Өз халқының ежелден келе жатқан батырлық, намысқойлық, елін, жерін шексіз сүйетін, қорғай білетін қасиеттерін «Жер жүзіне...» деген толғауында ерекше айтып өткен.

М.Жұмабаев өз халқының көне тарихын жетік білуі қазақ елінің алыптары Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаевтардан кем түспейді. Тіпті, бұл жөнінен оны солардың ізбасары деуге кәміл болады. Ақынның жүрегі сергек, ақылы сара, қиялы өткір. Оны біз «Қызыл жалау» жырынан [1; 188–189] байқаймыз:

– Жалынды жалау кімдікі?	<i>Арбаңдаған Азия –</i>
– «Тұрағы тарғыл тас қия Ендеше, қазақ, сенікі!»	<i>Жалындай жалау соныкі –</i>
– Қызыл шоқ жалау кімдікі?	<i>«Басқа тәңірім жоқ», — десе,</i>
– Кім де кім: «Тәңірім — от», — десе,	<i>Қызыл шоқ жалау соныкі.</i>
	<i>Ендеше, қазақ, сенікі!</i>

«Қызыл жалау» неге қазақтікі болды? Мағжан осы сөздің астарын қазады. Оның дәлелдеуінше, «Жалынды жалау» — Азиянікі. Өйткені қазақ өзі от жаққан отауы, мемлекеті болуын аңсады. Сол үшін жаулармен жағаласып, «шикі қан жұтысты», «ақ табан шұбырынды» болды. «Қанды жас жалау» да қазақтікі. Өйткені жерін қорғау үшін қасық қаны қалғанша арыстан туған ұлдары жанын берді, артында жетім балалары мен тұл болып күніреніп әйелдері қалды. Ұлан-байтақ қазақ сахарасы жесірлердің көз жасымен, ерлердің қанымен жуылған. Сондықтан жалаулары «қанды жас жалау», «өртенген жалау», «азаттық жалау» да — қазақтікі.

Қазақ соғысты қаламаған. Бірақ, өкінішке орай, қаласын қиратып, бағын өртеп, даласын жаулары шаңға бөктірген. Қаһарлы Шыңғыстың, Қоқан, Хиуа хандықтары, қалмақ қонтайшысы, қытай айдаһарлары, орыс отаршыларының да көкейін тескені — асты кен, үсті — жәннат Қазақ даласы. Бай өлкенің кедейшілікке қонысы қонып, құнарлы даланың гүлі семіп, орманын от аймалауы сондықтан. Демек, жау қандай тегеуірінді, азулы болса, оған қарсы айқасып, кемдігін сездірмей, теңдігін тартып алуға ашына айқасқан халықтың «азаттық жалауы» айбындырақ, жігері берік, сенімі нық [2].

Мағжан қазақ халқының шығу тарихын «Түркістан» деген публицистикалық-философиялық дастанында [1; 173–176] тереңнен тартады. Ертедегі түріктің даңқты тарихы мен ұлы қайраткерлерін асқақтата жырлаған бұл шығарма тек қазақ емес, күллі түрік халықтары әдебиетінде де ерекше құрметті [3]. «Түркістан» — түрік дүниесін ынтымаққа шақыратын еңбек. Бұл толғауда қаншама түрік тарихы қозғалып, нешеме астарлы ой айтылған:

1. Алғашқы шумақтың өзінен-ақ Түркістан аталған ұлы елдің де, қаланың да мәні бірігіп, тұтастыққа ие болғаны байқалады.

2. Ақын «Түркістан» деген термин-сөздің түсінік шеңберін келесідей анықтайды.

3. Дастанда «Тұранның» тарихы, көлемі мен көркі былай сипатталады.

4. «Тұранның» ұлы перзенттерін бүгінгі қауымға өнеге етіп көрсету Мағжанның ел еңсесін көтерсем деген өр мақсатына, асыл мұратына орайлас.

5. Адамзаттың ақыл-ой алыптарының қатарында тұратын ғалымдар туралы да ақын мынадай айшықты сөздер төгеді.

6. Қазақ хандығының құрылуы және халқымыздың өз егемендігі үшін күрескені, оны бастаған ел басшылары туралы деректерді дастанның мына шумақтары дәлелдейді.

7. Шығармасының ақырында М.Жұмабаев «Тұранның» бел ортасындағы Сарыарқа, қазақтың қаһарлы хандары, Алаштың астанасы жөнінде арнайы тоқталады.

Бұл шумақтарға көп мағына сыйған. Алты Алашқа «кебе болған» Түркістан қасиеті бір жол өлеңде тамаша тапқыр ашылған. Ақын қазақтың бірталай хандарын (Қасым, Хақназар, Есім, Тәуке) атай келіп, Абылай мен Кенені бөліп көрсеткен. Бұл екеуінің алғашқысы қазақ мемлекеттігін нығайтушы болса, екіншісі сол мемлекеттің іргесін қайта көтеру үшін арпалысып жүріп мерт болғаны тарихтан мәлім. Ақын Кенесары мен Абылайдың ұстанған жолы қазақтың ізгі мұраты екенін арнайы бөліп айтқан [3; 9].

Белгілі жазушы, ғалым Қ.Ергөбек Түркістанды жырлаған қазақтың ұлы ақыны туралы өз ойын былай тұжырымдайды: «...Түркістан мұхтариятын» (мемлекетін) құрушының бірі — Мағжан Жұмабайұлы! Қолында қаламы жоқтары әлгіндей «доносымен» қалды тарихта, ал қолында қаламы, жүрегінде оты, жанында түріктік рухы бар Мағжан Жұмабайұлы асыл-ақық жырларымен қалды тарихта. Ол жырдың тамаша үлгісі — М.Жұмабайұлының «Түркістан» өлеңі... Әдебиет пен өнер — қашанда ұлттың, ұлт мұрындық болатын мемлекеттің жақсы істерінің көрсеткіші, тіпті насихатшысы, жаршысы. Сырт жұрт, шет ел — біздің экономикаға қараса қарайды, қарамаса, қандай өнері бар соған қарайды. Мағжан Жұмабайұлының «Түркістан» аталатын өлеңі — өлең өнерінің бір биік шыңы...» [4]. Күллі түрік дүниесінің тағдыр жолдарын шолған осы керемет шығармасымен М.Жұмабаев өзіне өшпес мұнара соғып кетті. Жер бетінде түрік баласы аман тұрғанда (қазақ — түріктің бел баласы) Мағжандай ұлы ақынның атойлаған туындысы өлмейді, мәңгілік жасай береді.

Мағжанның махаббат лирикасы

М.Жұмабаевтың махаббат лирикасын дамытудағы еңбегі ерекше. Оның осы тақырыпқа арнаған өлеңдері өзінше бір төбе. «Сүй, жан сәулем», «Төгілген шашы», «Гүлсім ханымға», «Гүлсімге», «М-ға», «Ф-ға», т.б. өлеңдерінде ақын аса шабытпен үзілте жырлаған. Мысалы, «Сүй, жан сәулем» деген өлеңінде [1; 94]:

*Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы, тәтті у тарады қаныма.*

*Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін
Патша тағы, бүкіл дүние малына, —*

дейді Мағжан ағынан жарыла.

Жас ақын «Сен сұлу» атты толғауында [1; 96] лапылдап тұрған сезімін, жандырып жіберердей лебін, ынтыға үзіліп тұрған махаббатын әлі келгенше асыра жеткізеді:

*Білем анық: жанға жайлы Май сұлу,
Жарқ-жұрқ еткен майда нажағай сұлу.*

*Қызықты орман, көңілді еркін кең дала,
Күміс табақ көкте жүзген Ай сұлу.*

Ақынның «Шолпы» өлеңінің жолдарын оқығанда [1; 95] әрбір адамның (кәрі болсын, жас болсын) құштарлық сезімі қылып етпей қалуы мүмкін емес, десек, кім таласа алады. Мағжан сөздері адам ой-сезімін өзіне баурап, сыңғырлаған сұлу дыбыс шығарады.

Мағжанның махаббат лирикасының шоқтығы Гүлсім сұлуға арналған өлеңдер. Бұл циклден екі жастың небір ғашықтық дастанға бергісіз махаббат тарихын зор тебіреніспен оқисың. Гүлсім мен Мағжанның махаббаты қазақ поэзиясына не әкелгеніне назар аударғанда, ең алғашқы өлең — «Гүлсім ханымға» деп аталғанын көреміз [1; 109]:

*Бота көз, сиқырлы сөз, Гүлсім ханым,
Әр жерде өткізсек те өмір таңын,
Кей уақыт көзіңізге көзім түссе,
Ойнайды аласұрып неге жаным?!*

*Бота көз, сиқырлы сөз, ханым Гүлсім,
Көктегі күн күлмесін, Гүлсім күлсін!
Гүлсім — Күн, көкте ақырын жүзе білед —
Сүйдіріп, күйдіргенін қайдан білсін!*

Бұл өлеңнің тарихы мынандай [5]: «1920 жылы Омбыдан Қызылжарға көшіп келген мұғалімдер курсына Мағжан әрі директор, әрі мұғалім болып қызмет істейді. Сол кезде Башқұртстаннан Мичурин деген ауқатты кісі жақында ғана үйленген Гүлсім деген жас әйелімен көшіп келеді. Гүлсім Мағжан басқаратын курсқа математикадан сабақ беретін мұғалім болып орналасады.

Гүлсім курсқа келгеннен бастап өзінің асқан сұлулығымен, оның үстіне ерекше тәкаппар мінезімен жұрттың көңілін өзіне аударады. Ол ешкімге сәлем де бермей, берген сәлемін де алмай, тіп-тік шығып кетеді екен. Бір күні Мағжан оқушылар бөлмесіне кіріп келсе, Гүлсім бір столдың жанында жалғыз отыр екен. Кіріп келген Мағжанға селт етіп қарамайды да. Мағжан Гүлсімге қарама-қарсы отыра қалады. Бірдеңе айтқысы келіп оңтайлана бергенде үй сыпырушы татар әйел кіріп келіп: «Гүлсім ханым, сізді телефонға шақырады», — дейді. Гүлсім шығып кетеді. Мағжан столдың үстінде қалып қойған Гүлсімнің қалың дәптерін көреді. Дәптерді алады да оның бір бетіне табан астында шығарып осы 8 жол өлеңді жазады». Өкінішке орай, ақынның Гүлсімге арналған өлеңдері — Мағжанның бітеу жарасы, орындалмаған арманы.

Мағжанның түсінігінше, махаббатты жырламаған ақын — жабайы адам, ал «сүйе білмеген жүрек — қуыс кеуде». Сондықтан да ол өзі қалай сүйсе, өзгеден де соны қалайды. Сезімнің бір жақты болмауын тілейді. Осыны біз ақынның махаббат туралы күшті өлеңдерінің бірі «Жұлдызды — жүзік, айды алқа ғып берейінді» [1; 161] оқығанда түсінеміз:

*Келші, көзім, күн бетіңді көрейін,
Сүйші, сәулем, тұншығып мен өлейін.*

*Жет, жұлдызым, жылжып қана жібектей,
Жұлдызды-жүзік, Айды алқа ғып берейін.*

Мағжанның бұл шығармасында махаббатқа Абайша, қазақша қарайтындығы да байқалады.

Сонымен, махаббаттың ұлы сезіміне бойлауда әйгілі ақын өлеңдерінің берері мол. Мағжан шын махаббатқа сенеді. Оның жүрегі сезеді. Ол махаббатсыз өмірде мағына бар деп білмейді. «Махаббат не?» деген өлеңінде [1; 143–144] жалпы махаббат туралы ойын былай тұжырымдайды:

<i>Махаббат — бір тікенек</i>	<i>Дүниедегі у мен шу</i>	<i>Ишер жүрек, төгер жас!»</i>
<i>Жүрекке барып қадалар.</i>	<i>Сүймесе жүрек, дариға,</i>	<i>Махаббат — бір тәтті у,</i>
<i>Бақытсыз ғой бұл жүрек,</i>	<i>Өлер жүрек, қансырар.</i>	<i>Бал тілімен сүйсе жар.</i>
<i>Тамшылап одан қан ағар.</i>	<i>Махаббат — бір тәтті у,</i>	<i>Ишер жүрек, болар мас.</i>
<i>Тез жазылмақ бұл жара,</i>	<i>Мас жүректі оятпас.</i>	

Мағжанның пайымдауынша, көңілді ашатын, жалынды басатын, жалғыздықта зарыққанда ем болатын — жалғыз ғана махаббат. Адам шын сүйсе, махаббат — жүректі жаралайтын тікенек. Жар сүйсе жүрек жазылады, сүймесе өледі. Махаббат — ол бір тәтті у. Міне, дарабоз ақынның махаббатқа деген көзқарасы осындай.

М.Жұмабаевтың махаббат тақырыбында жазған өлеңдерін оқып қаныққан адам нағыз нәзік лиризмнің сиқырын сезінері анық.

Қазақ әдебиетінде табиғат лирикасын ақынның ерекше жырлауы

Мағжан Бекенұлы өмірде бәрі өзгереді, өзгермейтін — табиғат деп білген. Оған еш нәрсені теңгермейді. Теңгерсе тек аса қадірлі жоғарыда айтылған махаббаттай асыл қасиетті теңгереді. Ол табиғатты жырласа, пәк нәрестеге, болмаса сүйген жарға теңеп жазады. Ақын табиғатқа жан бітіреді. «Жазғы таң» деген өлеңінде [1; 20, 21]:

<i>Жып-жылы түн маужырап,</i>	<i>Қосылысып есен-сау</i>	<i>Шырылдап торғай аспанда,</i>
<i>Көтерілген жерден бу.</i>	<i>Бал алысқан құмармен.</i>	<i>Бытпылдығы ән қосып</i>
<i>Саф күмістей жарқырап,</i>	<i>Ақырын ескен жылы жел</i>	<i>Шала-жансар жатқанда</i>
<i>Тыныш жатыр тұнық су.</i>	<i>Маужыратып, тербетіп, —</i>	<i>Табиғатқа жан қосып...</i>
<i>Көкке тиген биік тау</i>	<i>Таң атсын деп жайнап гүл</i>	
<i>Құшақтасқан тұманмен, —</i>	<i>Өсіп балам ер жетіп.</i>	

деп, тау мен тұманды ғашық жарларша құшақтастырып қояды. Біздің қазақ әдебиетінде Мағжан табиғатты өзінше жырлаған.

Ақынның жырларында табиғат пен адамның жан дүниесі бірге астасып жатады. Сұлу, сырлы, тіпті кейде ақыл-ойға сыймайтын фантастикалық суреттер көз алдына келеді. Сөз шеберінің құдіретті шабытымен кестеленген түпкі мағына сурет болып санаға еніп, сезімді қалай билеп алғанын білмей де қаласың.

Мысал ретінде данышпан ақынның «Жазғы жолда» деген өлеңіне [1; 138, 139] көңіл аударарлық:

<i>Дала. Дала. Сар дала!</i>	<i>Дүниені тылсым билеген.</i>
<i>Жапан түзде бір қара.</i>	<i>Ыңыранғандай әлдекім,</i>
<i>Келем жалғыз, жаяумын.</i>	<i>Жылай ма екен әлде жын?</i>
<i>Жаныма ерген жолдас жоқ,</i>	<i>Перілер ме күйлеген?</i>
<i>Төрт жағым дала — жер де көк.</i>	<i>Созылып ұйықтап бел жатыр,</i>
<i>Жылауға да таяумын.</i>	<i>Төсін керіп көл жатыр,</i>
<i>Шілде. Оттай ыстық күн,</i>	<i>Тыныш тәтті түс көріп.</i>
<i>Дала — өлік. Жоқ бір үн.</i>	<i>Суға — айнаға қаранып,</i>
<i>Жер де жатыр тұншығып.</i>	<i>Салқынша леппен таранып,</i>
<i>Жол жыландай иірілген,</i>	<i>Қамыс та тұр тербеліп.</i>
<i>Шаң ерініп, үйірілген.</i>	<i>Толқынға толды төрт жағым,</i>
<i>Ешбір леп жоқ, тып-тымық.</i>	<i>Әлде жүзген бұл сағым</i>
<i>Көкте жалғыз бұлт жоқ,</i>	<i>Көл ме? Көшкен шаһар ма?</i>
<i>Көктің түсі қызғылт көк.</i>	

Бұл туындысында жол, дала, аспан, бұлт — бәріне де жан біткен. Олар адамның өзімен тілдескендей әсер қалдырады. Өзіміз оны көзбен көріп, құлақпен естігендей боламыз. Адам мен табиғат арасы осы өлеңде ажырамас бірлікте тоғысқан.

Поэзия шеберінің «Қысқы жолда» деген өлеңі [1; 137, 138] де осы сипаттас:

<i>...Ызғарлы жел долданып,</i>	<i>Кейде қатты ысқырып,</i>	<i>Біресе сақ-сақ күледі.</i>
<i>Екі иінінен дем алып,</i>	<i>Аңдай ұлып бір мезгіл,</i>	<i>Кейде кенет баяулап,</i>
<i>Ішін тартып осқырып,</i>	<i>Екі санын шапақтап,</i>	<i>Жер бауырлап жаяулап,</i>

*Аузы-басы жыбырлап,
Асып-сасып сыбырлап,*

*Жерді жапқан кебінді,
Сүйіп ақырын құшақтап.*

«Әпсүн» оқып үреді.

Мұндағы екі иінінен дем алып, «ішін тартып», «жер бауырлап», «жаяулап», «аузы-басы жыбырлап», «жерді жапқан кебінді сүйіп» деген тіркестер өлеңге қаншама нәр, сыр беріп тұрғаны түсінікті.

Ал, «Сүйемін» деген керемет толғауында [1; 78, 79] Алаш деген елін, табиғаты қуаң Сарыарқа деген жерін, өзі де «неге екенін білмей», сүйетінін ақын былай жырлайды:

*...Үйқы басқан қабағын,
Бастыра киген тымағын,
Жалқаулықты жар көрген.
Жүрген ескі заңымен,
Алдындағы малымен
Бірге жусап, бірге өрген,*

*Алаш деген елім бар,
Неге екенін білмеймін —
Сол елімді сүйемін!
Сағымы сайран құрады,
Бораны ұлып тұрады,
Қыс — ақ кебін, жаз — сары.*

*Орманы жоқ, суы жоқ,
Тауы да жоқ, суы жоқ,
Мәңгі өлік сахарасы.
Сарыарқа деген жерім бар,
Неге екенін білмеймін —
Сол Арқамды сүйемін!*

Мағжан Жұмабайдың суреткерлік құдіретін көрсететін сиқырлы өлеңдерінің бірі — 1915 жылы жазылған «Толқын» деген туындысы [1; 135, 136]:

*Толқыннан толқын туады,
Толқынды толқын қуады,
Толқынмен толқын жарысад.
Күңіренісіп кеңеспен,
Бітпейтін бір егеспен
Жарысып жарға барысад.
Толқын мен толқын сырласып,
Сырларын еппен ұрласып,
Толқынға толқын еркелеп,
Меруерт көбікке оранып,*

*Жыландай жүзге бұралып.
Жарға жетер ентелеп.
Ерке бала былдырлап,
Сылдыр, сылдыр, сылдырлап,
Толқынды толқын қуады.
Күміс кәусар суымен,
Суының алтын буымен
Жарының бетін жуады.
Мөлдіретіп көз жасын,
Жасымен жуып жартасын,*

*Сүйіп сылқ-сылқ күледі.
Жылағаны — күлгені,
Күлгені оның — өлгені,
Жылай, күле өледі.
Сылдыр, сылдыр, сылдырлап,
Бірінің сырын бірі ұрлап,
Толқынды толқын қуады.
Жарына бал береді,
Береді де өледі,
Өледі толқын, тынады.*

Осы шығармасында Мағжан толқын суретін бергенде, тек дыбыс қызықтап, дыбыс қуалап, әйтеуір бір көріністерді жай тізе бермеген. Толқынның бір қалыпты қимылын, өзгерісін беру үшін ақынның өлеңі толқын қозғалысы тәрізді бір қалыпты ырғаққа бөленіп тұр. Бұл ырғақты «толқын» сөзінің қайталануы да одан әрі ойната, ширата түседі [6; 144].

Ақынның толқынды жандандыру, оның әрі жылауын, әрі күлуін беру, «жарына бал береді» деп алғаннан кейін, іле оның өлетінін әйгілеу — бәрі де өлең әсерін күшейтеді. Осылайша дыбыс, қимыл әсемдігі, табиғатқа адам қимылын дарытып, жандандырудан туған ой әсемдіктің әсем ғана емес, өткінші екендігіне де ден қойғызады. Сөйтіп, әсемдік әрі әсем, әрі өткінші деген идеяны Мағжан өзіндік бір әуезділікпен, ырғақпен, нәзіктікпен бере білген.

Тұтасымен алғанда, табиғаттың төрт мезгілін жырлаған өлеңдерінде ақын өзінің сыршылдығымен, нәзік толғағымен, биік парасатымен, сүйсіне біткен сұңғыла, қиялшыл қасиетімен көзге түседі. Табиғатты Мағжаннан көп, онан артық суреттеген қазақ ақыны кем де кем. Ақынның қай өлеңінде болса да лирикалық қаһарман табиғатпен астасып кетеді. Барша тамылжыған табиғат оның көңіл-күй сандығының пернелерін басқандай сайрайды.

Мағжанның философиялық лирикасы

Ақиық ақынның поэзиялық бағынан философиялық лириканың үздік үлгісін де кезіктіреміз. Әсіресе, оның 1920 жылы жазған «Жан сөзі» деген керемет өлеңінде [1; 151–154] өз аяулы тағдырының қандай трагедиямен аяқталатынын күні бұрын болжап білгендей сияқты:

*...Енді бір ай — жиырма жеті жас толады,
Отыз, қырық... Сарғаяды, жүз солады.
Жыл соңынан жүгіріп жыл озады,
Кеудеге күн-күн сайын шер толады.
Ессіз жүрек аспанға қол сермеді,
Ессіз жүрек ақылға жол бермеді.
Жастық — у зой, айнымай у ішіпін,
Бұл күндерде кеудені ой кернеді.
Ақылға кеш айналдым, қараң күнім,
Бір күні құшағына алар өлім.
Қара жерді құшақтап мен жатармын,*

*Сол кезде не деп мені сынар елім?
«Жел еді, желді жыр ғып өтті!» — дер ме?
«Есалаң сүйіп еді шоқты!» — дер ме?
«Ойы жоқ, ессіз отты тәңірі көрген,
Тұншығып жат, есерім!» — деп күлер ме?!
Болмаса: «Қызыл гүл ед, солды!» — дер ме,
«Сермен ед алтын Айға қолды!» — дер ме?
«Қажымай Айға шапқан арыстан ед,
Сабаз-ай, сол жолда мерт болды!» — дер ме?
«Күн еді — өмір бойы күлді!» — дер ме?
«Күн еді — сүймеуші еді түнді!» — дер ме?*

«Күн еді, күндей айқын күле білді,
Сол күлумен ақыры өлді!» — дер ме?!
«Сұлулықтың асығы — жыршы!» — дер ме?
«Жүректің сырын шешер сыршы!» — дер ме?
Не қуаныш, не қайғы басқан күнде
Басыма келіп: «Ақыным, тұршы!» — дер ме?
Болмаса басыма да бармас па екен?
Атымды аузына да алмас па екен?
Қарайып жапан түзде жалғыз тұрған
Мағжанның бұл туындысы бүгін де оны оқыған жанның сай-сүйегін сырқыратады.
Мағжан Бекенұлының ерекше бір өлеңі — «Қазақ тілі» деген туындысы [1; 59, 60]:
Күш кеміді, айбынды ту құлады;
Кеше батыр — бүгін қорқақ, бұғады.
Ерікке ұмтылған ұшқыр жаны кісенде,
Қан суынған, жүрек солғын соғады.
Қыран құстың қос қанаты қырқылды,
Күндей күшті, күркіреген ел тынды.
Асқар Алтай — алтын ана есте жоқ,
Батыр, хандар — асқан жандар ұмытылды!

Мейлінше сезгіш ақын ана тілінің басына түскен апатты сол 1913 жылдың өзінде-ақ сезіп, нақ бүгінгі күні біз шырылдап жүрген жайларды жырлап отырғандай. Мұның пайғамбарлықтан несі кем.

Мағжанның тұрмысқа көңілі толмаған. Ол өмірден көп қиындық көрген. Мұң-зарға көп салынған. Сондықтан да тіршілікте қызық бар деп сенбеген. «Алдамшы өмір» деген өлеңінде былай толғанған [1; 147]:

Алдамшы өмір ылғи гана у береді,
Өмір, шіркін, шамдай ақырын сөнеді.
Қара қайғы қалыңдады тым бүгін,
Мәлт-мәлт етіп көзіме жас келеді.
Өмір, шіркін, шамдай ақырын сөнеді,
Алтын үміт тотығады, өледі.
Кешегі күн — қойнымдағы сұм қиял,
Бүгін алыс менен, сылқ-сылқ күледі.

Молама көз қырын да салмас па екен?
Дарига, сол күндерде күнім қараң,
Қазақ елі, бір ауыз сөзім саған:
Болғайсың, сыншы болсаң, әділ сыншы,
Кінәні жүрекке қой, қойма маған!
Мені атама, бұл жүрек — жынды дерсің,
Ұмтылған аламын деп Күнді дерсің.
«Сүйіп — күліп, күйіп — көз жасын төгіп,
Жынды жүрек өлді де тынды!» — дерсің.
Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...
Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз, бабам тілі, сен қалдың!
Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім.
Тарап кеткен балаларыңды бауырыңа
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім!

Өмір, шіркін, бықсып ақырын сөнеді,
Үміт, шіркін, тотығады, өледі.
Өлді үміт, мен де ұзамай өлемін,
Соққы жеген сорлы жүрек біледі.
Өмір, шіркін, көз алдымда сөнеді,
Қиял — алыс, келемеж ғып күледі.
Өмір сөнсе, үміт сөнсе, не қалды?
Мәлт-мәлт етіп көзіме жас келеді.

Мағжанның осындай философиялық лирикасында күйректілік сарын басым. Мысалы, «Толқындап ойнап» атты шығармасында [1; 131, 132] ақын өмірді асау толқын етіп суреттейді:

Толқындап ойнап, құтырып,	Жас балапан жүрегім,	Көгіңде бір — қара көк,
Көбігін шашып, өкіріп,	Десе де табам керегін,	Тұңғиық теңіз, түбі жоқ,
Шапшып көкке лепіріп,	Көріп теңіз тереңін,	Ойнап тұрған көзі көп,
Қара көк өмір дариясы,	Қайғыға батты тұнжырап.	Не деп жауап береді?
Сақылдап күліп, «Кел!» — деді,	Алтын үміт үзілді,	Көк — бір дария қара көк,
Келіп ем, кешу бермеді.	Тәтті қиял бұзылды,	Жұлдыздан әлі жауап жоқ,
«Не керек, — деп тергеді, —	Көкке тіктім көзімді,	Иште — жалын, жүрек — шоқ,
Сарыарқаның сарбазы?» —	Жұлдыздардан жол сұрап.	Дарига, жаным өледі.

Мұнда да өмірінің соңы — өкініш. Дүлей толқын ішінен шығар жол жоқ.

Мағжан Бекенұлының дүние, болмыс жайлы өлеңдерінің қайғылы мұңды болып келу себебін түсіну қиын емес. Ақын өмірі тұнып тұрған трагедия. Жастайынан туған әкесінен «теріс бата» алған ол өмірден не қызық көреді, «қайда барса Қорқыттың көрінің» кебін киген ақынның өмірге риза болуы мүмкін бе еді? [7; 183].

Бірақ біз «Мен кім?» атты өлеңіндегі [1; 79–80]:

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?
Жолбарысың, маған қарсы кім тұрар?
Көкте — бұлт, жерде — желмін гүлеген,
Жер еркесі — желдің жөнін кім сұрар?
Көкте — Күнмін, көпке нұрым шашамын,
Көңілге алсам, қазір гарышқа асамын.
Шеті, түбі жоқ теңізбін қаракөк,

Ерігемін — толқып, шалқып, тасамын.
Жалынмын мен, келме жақын, жанарсың,
Тұлпармын мен, шаңыма ермей қаларсың.
Күл болсын көк, жемірілсін жер, уайым жоқ,
Көз қырымен күліп қана қарармын.
Мен өлмеймін, менікі де өлмейді,
Надан адам өлім жоғын білмейді.

Өзім — патша, өзім — қазы, өзім — би,
деген романтикалық шумақтарынан ақынның өз күшіне, өз дарынына — керек десеңіз, өзінің өмір тағдырына кәміл сенгенін байқаймыз. «Өмір» деп аталатын толғауында (екінші өлең) [1; 131]:

...Өмір осы — бірде ол болар бұлтты,
Қатты желді, дауылды, кейде отты.
Құрып дымың, қайғырып жас төгерсің,
Бұлт ашылар — қайғының бәрі бітті, —
дейді ақын. Мағжанның осы өлеңінің философиялық лирикадағы басқа өлеңдерінен өзгешелігі, мұнда ақын — оптимист. Ол өмірде бақытты күндерінің боларына сенеді.

Ақынның символистік мәнерде жазылған өлеңдері

Ұлт азаттығы күрескеріне қажет өрлік, батылдық, өжеттік қасиеттерге Мағжанның символистік мәнерде жазылған өлеңдері тіптен мәрт. Мысалы, ақынның «Күншығыс» атты өлеңін [1; 53] оқып көрелік:

<i>Қысық көзді Күншығыс, Бұл тұруың қай тұрыс? Серпіл енді, алыбым! Күңірентіп жерді ыңыранишы. Күнбатысқа көз салшы, Көрдің бе қанның жалынын? Күнбатысты шаң басқан, Шаң емес, қара қан басқан. Тарсыл-күрсіл, қанды атыс. Көп білем деп бөлуге, Көп күлем деп өлуге Жақын қалды Күнбатыс. Дария еді ол өкірген, Шапшып көкке лепірген,</i>	<i>Жемірілді кемері. Өлгелі жатқан құрт ауру, Жан-жаққа сүзіп көз салу — Қолынан енді келері. Ібіліске ерген есерлер, Өзімшіл кеуде кеселдер Тұншықсын, қанға боялсын. Оның өлген үнімен, Қанды батқан күнімен, Күншығысым оянсын! Қысық көзді Күншығыс, Болсын соңғы бұл жүріс. Күнбатысқа жүрелік, Желкілдеген туменен,</i>	<i>Жер күңіренткен шуменен Қаласына кірелік. Кұл қылайық қаласын, Кұл қылайық баласын. Жоқ, жоқ! Ашу басалық! Гүл қылайық қаласын, Ұл қылайық баласын, Мейірім есігін ашалық. Мұндарларды адасқан, Айрылып естен шатасқан Күншығыстың жолына Салайық, шетсің демейік, Аямайық, көмейік Күншығыстың нұрына...</i>
---	---	--

Мағжанның бұл еңбегі — қазақ поэзиясының тарихындағы жаңа сөз, соны белес.

Орыс, араб, парсы, түрік тілдерін жетік білетін Мағжан ақын туған әдебиетімізді әлемдік әдеби процеске қосқан Абай жолын онан әрі дамытып, кеңейте түсті. Мысал ретінде оның «От» атты шығармасын [1; 49–50] келтіруге болады:

<i>Күннен туған баламын, Жарқыраймын, жанамын. Күнге гана бағынам. Өзім — күнмін, өзім — от, Сөзім, қысық көзімде — от, Өзіме-өзім табынам. Жерде жалғыз тәңірі — от. Оттан басқа тәңірі жоқ. Жалынмен жұмсақ сүйеді, Сүйген нәрсе күйеді. Жымиып өзі жорғалар. Ұшырағанды шоқ қылар, Шоқ қылар да, жоқ қылар. Мұның аты От болар. Мен де отпын — мен жанам. От — сен, тәңірім, табынам.</i>	<i>Әдемі отпен аспаның, Бәрі жасеық басқаның. Жалын жұтам — тез тоям. Әулием, ием, құттыма, Теңсіз тәңірім отыма Әлсін-әлсін май құям. Май құямын — өрлейді. Құлашын көкке сермейді. Кейде жылан арбайтын, Кейде аждаһа жалмайтын. Сескенбес, сірә, кім сенен; Шынында, менің өзім де — от, Қысылған қара көзім де — от. Мен — оттанмын, от — менен, Жалынмын мен, жанамын. Оттан туған баламын.</i>	<i>Қараңғылық бұққанда, Қызарып күн шыққанда, Күн отынан туғанмын, Жүрегімді, жанымды, Иманымды, арымды Жалынменен жуғанмын. Жүрегім де, жаным да — от, Иманым да, арым да — от. Жарқырап от боп туғаннан, Белімді бекем бұғаннан, Қараңғылық — дұшпаным. Сол жауызды жоюға, Соқыр көзін оюға Талай заулап ұшқанмын, Әлпіге барғам Алтайдан. Балқанға барғам Қытайдан...</i>
--	--	--

М.Жұмабаев 1923 жылдан 1927 жылға дейін Мәскеудегі көркемөнер институтының В.Брюсов шеберханасында оқиды. Ол мұнда әлем әдебиеттерімен танысып, Гейне, Гёте, Шиллердің өлеңдерін аударады. Мережковскийдің, Бальмонттың, Блоктың, Есениннің поэзияларына еліктеп өлеңдер жазады. Мәскеуде жүргенде ол «Алқа» әдебиет бірлестігін құру бағдарламасын жазып, онда әдебиет дамуының мәселелерін қалай шешуді және насихаттаудың жолдарын түсіндіреді [8].

Аударма жасау тұсында, еліктеу сәттерінде Мағжан орыс символистерінен өзіне жаңа өрнек, үлгі іздегені аңғарылады. Жаңашылдыққа құмар ақын қазақ құлағына тосын естілетін жаңа тақырыптарды, сөз тіркестерін, ішкі мағынаны іздеп табады. Ол «Біраз Фетше», «Александр Блок», «Мені де, өлім, әлдиле» өлеңдерін символизммен әуестеніп жүрген кезінде жазады.

Нәзік жанды сыршыл ақын орыс лириктерінің озықтарының бірі Фетті сүйіп оқыған. Ал, «Александр Блок» деген өлеңіне [1; 144, 145] қарағанда, Мағжан орыстың осы ғажайып саналатын ақынын түгел сүзіп оқып шыққан сияқты:

*Александр Блок –
Мәңгі жас жүрек
Үмітін бір үзбеген.
Батып алтын ойға,
Талмай қарап Айға,
«Әдемі әйел» іздеген.
Көрінер деп күнде,
Табылар деп түнде,
Шарқ ұрудан талмаған.
Александр Блок –
Мәңгі жас жүрек,
Қай жерге ол бармаған?
«Әдемі әйел» — идеал,
«Әдемі әйел» — бір қиял,*

*Блоктың басын байлаған.
«Әдемі әйел» — бір гүл,
Блок — бір бұлбұл,
Блок — бұлбұл сайраған.
Сайраған Блок,
Ойнаған жүрек –
Кейде үміт, кейде зар.
Өтеді өмір,
Бітеді жыр,
«Әйелден» бірақ жоқ ошар.
Күндерде бір күн,
Түндерде бір түн
Улы балды бітті жыр.
Төсекте Блок*

*Көз ашып көред, –
Алдында бір кемпір тұр.
«Әдемі әйел» — идеал,
«Әдемі әйел» — бір қиял,
Идеал, қиял — бір сағым.
Жанады жүрек,
Жылады Блок,
Көріп сөнген шырағын.
«Әйел» — идеал,
Кемпір — ажал
Тұр Блокқа үңіліп.
Сөнді енді өмір,
Бітті енді жыр,
«Әйел» қалды жыр болып.*

Мағжанның түсінігінше, Блок символизм деген ағымның сипатына сыймай, сыртқы кеңістікке кетіп қалған ақын.

М.Жұмабаев өлеңдерінің ішінен ерекше оқшау көрініп тұратындарының бірі — «Мені де, өлім, әлдиле» [1; 154–156]. Бұл туындысында ақын Бальмонттан бастапқы бес-алты жолды олжалайды да аржағын өзінше алып кетеді:

*...Жел; күңіренбе, жасың тый,
Өлім күйі — тәтті күй.
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!..
Қара орманның шетінде,
Нағыз желдің өтінде
Өскен жалғыз жас қайың
Былқ-сылқ етіп билеген,
Сылдыр-сылдыр күйлеген,
Болсын онда не уайым?
Сол жас қайың құлапты,
Жаныңда жел жылапты.
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле..
Әлдиле, өлім, әлдиле!..
Қолына ала ту алып,
Қылышын қанға суарып,
Тау суындай тасыған.
Қарақат көзін қан жауып,
Қабағынан қар жауып,
Ойын салған жас ұлан.
Майданда ұлан қайтыпты,
Жел иманын айтыпты...
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле...
Әлдиле, өлім, әлдиле!
Әлдеқайда бетпақ шөл,
Бетпақ шөлде жалғыз жол,
Сол жолменен жалғыз жан
Түн бойы талмай жүріпті,
Табанын тастар тіліпті,
Келгенде атып алтын таң*

*Сорлы шөлде өліпті,
Жел құмменен көміпті.
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле...
Әлдиле, өлім, әлдиле!..
Бетінен алма қан тамған,
Тілінен тәтті бал тамған,
Бұйра толқын шашы бар,
Күлкісі меруерт шашылған,
Өзі — гүл жаңа ашылған,
Дәл он бесте жасы бар
Сұлу көп жас төгіпті,
Тұншығып жасқа өліпті...
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле...
Әлдиле, өлім, әлдиле!..
Талпынған жаңа нәресте,
Ақ қанатты періште,
Былдырлаған бұлақтай.
Көрінген жанды күлдірген,
Жаңа піскен бұлдірген,
Балауса нәзік құрақтай,
Қайтыпты қозы көз тиіп,
Бетінен кейде жел сүйіп...
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле...
Әлдиле, өлім, әлдиле!..
Алыста айдын шалқыған,
Көбігі меруерт балқыған.
Сол айдыңның астында
Бар екен алтыс ақ отау,
Алтын уық, жібек бау,
Бәрі он алты жасында,*

*Отау сайын толқын шаш,
Толқын шаптар жалаңаш...
Балқиды жаным бұл күйге,
Мені де, өлім, әлдиле...
Әлдиле, өлім, әлдиле!..
Жаңа біткен балдырған,
Сүйсе мейір қандырған,
Айдыңға барып түсіпті.
Отауларды аралап,
Жас жүрегін жаралап,
Сұлуларды құшыпты.
Құшыпты да өліпті,
Жел толқыннан біліпті...
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле...
Әлдиле, өлім, әлдиле!..
Балдырғанмен бастасып,
Сұлумен қол ұстасып,
Жас ұланмен жолдас боп,
Жас қайыңды қолға алып,
Баланы сүйіп бір қанып,
Жолаушымен мұңдас боп,
Мен де тезірек өлейін,
Әлі жасын демейін,
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле...
Әлдиле, өлім, әлдиле!..
Бетімнен тәтті бір сүйіп,
Алдыңа ашы әлдилеп,
Келші, өлім, тезірек.
Жан ұшудан тоқтады,
Жынданып енді соқпады
Кешегі асау жас жүрек.*

Бетімнен тәтті бір сүйіп, Балқиды жаным бұл күйге. Әлдиле, өлім, әлдиле!
Алдыға алшы әлдилеп... Мені де, өлім, әлдиле...

Ақынның осы толғауын талдай келе, филология ғылымдарының докторы Ө.Күмісбаев өз ойын былай тұжырымдайды: «Мағжандағы жас қайың, жас ұлан, жалғыз жан, жас сұлу, жана нәресте, ақ отау, жалғыз жолаушы Бальмонтта жоқ, бұл детальдер қазақ ақынының өлім тақырыбына әкеп қосқан өзіндік олжасы... Мұндай эмоционалды шиыршық атқан жолдарды сана-сезімге орналастыру үшін дайындық қажет. Мағжан символистер мен Максим Горькийдің арасында жүріп, біраз жайды бағдарлап, шартарапты шарлаған ақын» [9].

Сонымен, М.Жұмабаев шығармашылығын қалай әңгімелесек те, жаһан ақындарының, символистердің әсерін алып тастауға болмайды. Онда толық сөз тумайды.

Қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігі жолындағы күрес — ақын шығармаларының басты тақырыбы

Мағжанның басты сарыны — халықтың мүддесі, оның бүгінгісі мен болашағы. Ақын жас кезінен-ақ халық қамы үшін күресуді өзіне борыш санайды. Алғашқы қадамдарының бірі — «Ләззат қайда?» деген өлеңі [1; 19, 20] — соның айғағы:

*...Ләззатты іздеп, көңілім Жүйрік мініп, ит ертіп, Жұрттың қамын көп ойла,
 Шарқ ұрып, аласұрады, Кетемін қолға қыранды ап! Уайым-қайғы жеп ойла!
 Қиялым, көлбең қияда, Шынында, қорек болмас бұл Артта қалған сорлы жұрт
 Сауық пен сайран құрады. Аласұрған көңілге. Алға бассын деп ойла.
 Ләззатты көктем іздемен, Оқу оқы, өнер құ,
 Ләззат алда тұр аңдап: Басқалардан түңіл де!*

Иә, ойын, сауық-сайран, ит жүгіртіп, құс салу — бәрі де жанның рақаты. Бірақ жас ақын соның бәрінен бас тартпақшы. Осы кезден бастап-ақ Мағжанның бағдары ерекше.

XX ғасырдың басында машиналы өндіріс кеңінен қолданыла бастап, ғылыми-техникалық төңкеріс озық елдердің еншісіне тиіп жатқанда қазақ жұртының соның бәрінен алыс қалғаны ақынның жүрегін өртейді. Сол кезде жазылған біраз өлеңдерінде ол басқа жұрттың аспан-көкке асып, күнбе-күн алға қарай бара жатқанын айтып, өз елін өнер-білімге, бірлікке, еңбекке шақырады. «Сорлы қазақ» атты туындысында [1; 22, 23]:

*Сорлы қазақ жаны алқымға тығылып, Шетке лақтыр, тымақтай алып, елден қу
 Қара күн кеп, тіккен туы жығылып, Ертелі-кеш басыңа мініп езгенді!
 Алға баспай, барлық ісі кер кетіп, Кітап әпер, оқысын, балаң қолына,
 Нәр тата алмай, күшсіз, әлсіз бүгіліп, Малды аяма оқу-білім жолына.
 Оқу-білім жақындатпай, жолатпай, Өнер алып басқалармен қатар бол,
 Қырын қарап, қазақ ісін ұнатпай, Қосыл бірдей адамзаттың тобына!
 Пыр-пыр ұйықтап сорлы қазақ тек жатыр, Байғұс қазақ бас көтеріп тұрар ма?
 Қанды жаспен екі көзін жылатпай. Көңілі түсіп, білімге мойын бұрар ма?
 Қозғал, қазақ, білім іздер кез келді, Күні туып, оңынан — Күн, солдан — Ай,
 Қылыш алып «надандық» саған кезенді. Оқуменен жайнатып дүкен құрар ма? —*

дегені есте ұстайтын ғажап үндеу һәм ақыл сөз.

Мағжан өзінің жырымен халқын оятуға тырысады. Ол от болып жанады. «Тілегім» деген өлеңінде [1; 69, 70]:

*...Көрген сайын көп қысым, Зарлы жырым жетпей ме Күйейін, азап шегейін.
 Зарлы, ащы дауысым Қарағыма-қалқама! Жырыммен жаным жұбаттам,
 Шарқырар Сарыарқада. Көрмейін рақат, жанайын, Жырыммен жұртымды ояттам,
 Өзегіне өтпей ме, Жалын болсын маңайым, Несіне жас төгейін?! —*

деп толғанады.

Сол ояту мақсатында ақын халқының бұрынғы сәнді де, дәулетті де, жарасымды қоғамдық өмірін еске салады. «Өткен күн» деген шығармасында [1; 65–67] қазақ халқының егемендігі үшін күрескен, елін қорғаған ерлерін былай жырлайды:

*...Қасымның қасқа билігі, Қисыққа құлақ салу жоқ. Абылай сынды ер сұлтан,
 Есімнің ескі билігі, Туралық, шындық — екеуін Қаракерей Кабанбай,
 Алдында сайрап жатқан соң, Қаз қатар ғып жегеді. Қанжығалы Бөгенбай,
 Көпті көрген көне би Сол екеуі алдында Ақ найзаның ұшымен,
 Қара жолмен желеді. Бір бұттармай жүреді. Ақ білектің күшімен
 Бір тиын пара алу жоқ, Хақ Назар сынды әділ хан, Дұшпанға қысым көрсеткен.*

Қаз дауысты Қазыбек,
Қара палуан Жәнібек
Жалғанда тумас ер еді.
Кеше: Шөже, Орынбай,
Жанақ, Біржан, Наурызбай,
Бір сөзі мың ділдалық,
Алты алашқа атақты –
Бәрі ақын, сері еді.
Шілдеде самал ескенде,
Жайлауға ауыл көшкенде,
Ат-айғырға мінісіп,
Қыз-бозбала жарасып,
Тереңнен әзілдескенде,
Тісі меруерт тізілген,
Белі қытша үзілген,
Хор сықылды сол сұлу:

«Ха-ха-ха!» – деп күлгенде.
Бұйық жатқан кең дала
Бейне бір жаны енеді.
Сылдырап аққан өзенге
Үй тігіп дереу қонысып,
Бұрала басып былқылдап,
Әзілдесіп, сыңқылдап,
Жас келіншек, жас қыздар
Кереге жайып, уық байлар
Үйден үйге жүрісіп.
Өткен күнді ойласам,
Ойға терең бойласам,
Кешегі қайран қазақтың
Сәулеті мен дәулеті
Көз алдыма келеді...
Күшің кеткен баяулап,

Жүрсің атсыз жаяулап.
Ит надандық желкеңде
Шабайын деп аңдып тұр,
Қылышын ұстап таяулап.
Арыстаным, сұңқарым,
Қажымас, талмас тұлпарым,
Басың көтер, тұр енді!
Батқан екен ол күнің,
Жеткен екен бұл түнің;
Өткенді ойлап қайғырма.
Әр кәмалға бір зауал
Ежелден болмақ емес пе?
Ескіше тұрып егеспе,
Заман — тұлкі, тазы бол,
Базарша дүкен құр енді.

М.Жұмабаев жиырмасыншы жылдары оңтүстік елдерін, қырғыз ауылдарын, сәл кейінірек, Еділ-Жайық өңірін көп аралады. Ақынның дәл осы кезде жазған өлеңдерін Мағжан поэзиясының асқар шыңы деп атауға болады. «Еділдің сағасында» деген өлеңнен [1; 194, 195] мысал келтірейік:

Араладым біраз күн
Еділдің саға өлкесін.
Қазақты көрдім құраған
Жүк тасып, тескен желкесін.
Балық аулап бозарып,
Жайлау қылған көл төсін.

Селеңдейтін селенге
Мұжықтың аңдып бөлкесін.
Сөз сөйлесе, сабайтын
Орыстың: «Совсем...», «Толькесін».
Ойланбаса мынау күй
Келтірер кімнің күлкісін?!

Бұл толғауында ақын қазақ елінің орыс патшалығына бағынып, халқының қанаушылық зардабын көрген жағдайын баяндайды. 1917 жылы большевиктер билік басына келіп, орыс отаршылдығының кеңестік дәуірі орныққан заманда қазақ ақындарының шығармашылығында утопияның екі түрі байқалды. Бірі — Еуропадан орыс ойшылдарының еңбектері арқылы «экспортталып» келген коммунистік утопия. Екіншісі — аталар рухын аңсаған ұлттық-романтикалық утопия. Осы уақытта өткендегі ірілікті өлшем ете отырып, болашақ биік мұраттарға бағдар болған бұл әлеуметтік әуезді жыр желісіне айналдырған ұлы ақын Мағжан Жұмабайұлы:

...Ерте күнде Еділдің
Ертегі деген тоғайын.
Дүлей тоғай ішінде
Орманбеттің ноғайын,
Арқада жатқан алты Алаш
Ол күнде болған ағайын.
Жорығы, жолы — бәрі ортақ,
Бірге де жеген уайым.
Өткен айқын, ұғымды,
Мынаны не деп ұғайын:
Дүлей тоғай тұлданған,
Танып болмайд ноғайын.

Ойнап тұрған оқадай,
Еділдің беті ақ ала!
«Ақ аласы не?» — десем:
Блғи шаңқан шағала.
Суды сүйген сары алтын
Сәуле гой сүйген бағана!
Кемеміз көлбеу келеді
Жібектей жасыл жағаға.
Шөккен бұйра бұлттай
Астрахань жатыр сағада;
Көрген соң оны ой көшті,
Ертедегі Асан ағаға.

Асан Қайғы салдырған
Астраханьға жетейін.
Қайғысыз хандар күмбесін
Әдейі аттап кетейін.
Асанның тауып моласын
Соған тауап етейін,
Моласына түнейін,
Ақ батасын күтейін.
«Жолым қу!» — десе болғаны,
Басқа жолды не етейін?
Әз Жәнібек сендер бол,
Мен Асан болып өтейін! —

деп жазды «Еділде» атты өлеңінде [1; 192, 193].

Бірақ ақын Алаштың өткеніне ой жүгірткенімен, ол заман енді қайтып келмейді, өз заманыңды ойла, елдің қамын же деген байсалды тұжырымға тіреледі. Бұдан былайғы жерде ол өлеңдерінде көбіне-көп өз заманының сан-қилы кескін-келбетін суреттеуге ден қояды. Мағжан поэзиясында қаһармандық тақырыбы, күрес әуендері кең құлаш жаяды [7; 178].

«Есімде... тек таң атсын!» өлеңінде [1; 39–41] ақын бүкіл ел көлемінде атып келе жатқан таңды сезгендей:

...Күн алтын жан-жағына сәуле шапты,
Жарық пен қараңғылық араласты.
Сәулесі қызыл алтын — сәлемі еді,

«Көргенше қош, Алаш!» — деп амандасты.
Ай туып, Күн орнына көкте қалқып,
Гүлдерден мас қыларлық иіс аңқып,

Тәңірек тыныш ұйқыға батқан шақта
Кетіпсіз біраз ғана біз де қалғып.
Сужүрек мана қашиқан жасырынып,
Жақындап келген бопты аңдып тұрып –
Қорқақ құл ұрлықты да ерлік санап,

дейді. Осы бір сөздер Мағжанның нағыз әлеумет ақыны екендігін танытып тұр. Патша үкіметін сұр жыланға теңей отырып, сол жылан қазақты қаттырақ шаға түссе, қазақ та қарсы қимылдар еді, бостандыққа ұмтылар еді деп тоқтайды.

Терең саяси мағынасы бар «Тәңірі» деген өлеңінде [1; 68, 69] кемеңгер ақын болашақ тағдырын Тәңірінің (Алланың) рақымшылығымен өмірге келіп, халқына көсемдік ететін адаммен байланыстырады:

Зор тәңірі, күштісің сен, сенеміз біз,
Әділ деп әр ісіңе көнеміз біз.
Өз құлын өзі еңіретпес тура ие деп,
Өзіңе ерік тізгінін береміз біз.
Ауыздан Алла атыңды тастамаймыз,
Алласыз ешбір іске бастамаймыз.
«Әділ хан, бұйрығыңа бойұсындық», — деп,
Бұйрықсыз бір адым да аттамаймыз.
Кеш, тәңірім, болса сөзім пендешілік,
Мінекей, айқын зұлым, қайда әділдік?
Соншама кең рақметтен құр тастайтын,
Баласы алты Алаштың — біз не қылдық?
Басқаға орын бердің жақсы жайдан –
Зеңгір тау, түпсіз дария, терең сайдан.
Үмітсіз, тілегі жоқ, тұрағы жоқ,
Қуылған дәрғаһіңнан біз бе шайтан?

Доцент М.Хасенұлы ақынның бұл толғауының үлкен саяси мәні бар екенін айта келе, өз ойын былай түйіндейді: «Ол жасаған Аллаға «не елші, не жол сілтер кітабың жоқ, Алашқа әлде жазғаны бар да шығар?..» — деп, әрі өкпе, әрі үміт білдіреді. Иә, ақын бұл арада көсемдік мәселесін көтеріп отыр. «Жібердің басқа жұртқа жолбасшылар, әр жұрттың жолбасшымен көзі ашылар» деген жолдары үлкен әлемдік тарихтан алған мағыналы сөздер. «Бір елші жібермедің, санға алмадың, жалаңаш түйе баққан араб құрлы...» — деп, ақын Алланың арабтар арқылы бүкіл мұсылман еліне жіберген елшісі Мұхаммед Ғалиссалам пайғамбарды атап отырғаны түсінікті» [10].

М.Жұмабаевтың мұны мен шері — қазақ халқының келешегі. Ол туралы абақтыда жатқанда жазған «Сағындым» деген өлең жолдарында [1; 127–129] Мағжан былай ой толғайды:

...Жүрегіме жақын жанды сағындым,
Жібек мінез, ақық жарды сағындым.
Айрыларда күншығыстан азарып,
Ақ жібектей шапақ таңды сағындым».
Не көрсем де Алаш үшін көргенім,
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, Алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенін!
Қалың елім, қалың қара ағашым,
Қайраты мол айбынды ер, алашым!
Өзі-ақ құлар, сырың берме, сабыр қыл,
Ақымақтар байқамаған шамасын.
Қазағымды, қалың елді сағындым,
Сарыарқамды — сайран жерді сағындым.

Қандай көріпкел сөздер! Ал, Мағжанның «Бостандық» атты өлеңін [1; 87, 88] оқысақ, ол тәуелсіздікке ие болған халқымызға әдейі арналып жазылған сияқты:

...Келді ұшып бостандық,
Ғарыш нұрлы жүзі бар,
Кәусар жібек сөзі бар,

Әдемі, алмас ақ қанат.
Жануарлар жердегі
Ынтасы — жақын көрмегі,

Таңырқады анталап.
Аппақ нұрға оранып,
Ақырын ғана дем алып,

Қуанып Алласына басын ұрып.
Мезгілше, мейлі келсін, тісі батсын,
Сұр жылан, өзі оятар, қатты шақсын.
Жаңадан жолбарыстай ұмтылармыз,
Көрелік тәңіректі, тек таң атсын! —

Бізге отсыз шөл даланы орын қылдың,
Бақ-дәулет, өнер-білім қырын қылдың.
Кесір деп кек алатын өгей балаң
Біз бе едік, көп төбетке жырғым қылдың!
Жібердің басқа жұртқа жолбасшылар,
Әр жұрттың жолбасшымен көзі ашылар.
Не елші, не жол сілтер кітабың жоқ,
Алашқа әлде жазғаны бар да шығар?
Бақытсыз қаңғып жүрген қазақ сорлы,
Әркімге күні кетіп мазақ сорды.
Бір елші жібермедің, санға алмадың,
Жалаңаш түйе баққан араб құрлы.
Кеш, тәңірім, сорлы құлға қаһар етпе,
Рақым қыл, біз сорлыны шетке теппе.
Сөз шықты жан ашумен, әділ тәңірім,
Тиген соң ащы таяқ тұщы етке!

*Құрметпенен тұрысты;
Сәуле көрмей, шеккен зар
Аш-жалаңаш сорлылар
Қуанысты, күлісті.
Тез жалыңдап суынған,
Жұмақтан да қуылған,
Адамзат бір әуреді.
Есін жиып күйленіп,
Әбден бойы үйреніп
Алғаннан соң сәулеге;
Баяғысын бастады,
Ұжданды былай тастады.*

*Бостандықта жоқ жұмыс –
Зар еңреді талай жан.
Сел боп ақты қызыл қан.
Өтірік, талау, өлтіріс.
Шірік жүрек сасықтар,
Арамдыққа асықтар
Жетілді, жетті мұратқа.
Қыбырлаған қоңыздар,
Қорсылдаған доңыздар
Көкпен келген қонаққа
Тілін, қолын тигізді,
«Сасық сайтан» дегізді.*

*Жауыздық тағы өрледі.
Ізгі елшісі жұмақтың,
Қасиетті қонақтың
Ақ қанаты кірледі.
Қыбырлаған қоңыздар,
Қорсылдаған доңыздар,
Тілегің болды — қуан, күл.
Бостандық — ізгі періште
Кетпекке ұшып гарышқа
Ақ қанатын қомдап тұр.*

Ақын бұл шығармасында бостандықты бейне бір құс ретінде көрсетеді. «Жүргізіп ібіліс әмірін, жауыздық жайып тамырын, өршіп өтірік, дұшпандық» жатқанда, «...көк есігі ашылды, жұмақ нұры шашылды, келді ұшып бостандық», — деп суреттейді. «Бостандық — ізгі періште, кетпекке ұшып гарышқа ақ қанатын қомдап тұр», — деп ескертеді ол.

Өкінішке орай, қазақ халқының озық ойшыл, шексіз ұлтжанды, нәзік жүректі ақыны Мағжан өмір сүрген тарихи кезең еліміздің басына түскен зардабы 75 жылға созылған зұлмат дәуір болды. Сондықтан ол «таза поэзиямен» ғана шұғылданбай, заманның сұраныстарына қарай тамаша толғаулар жазды. Оларға саяси мағына, тарихи-қоғамдық кескін берді. Ол заманның толқынын түсініп, оқырманын тәрбиелеуге тырысты. Бірақ оның жаны зұлымдық құрбаны болды. Ғұлама ақын тоталитарлық жүйенің құрбаны болып, оны жалынды жырымен жеңе алмады.

Кезінде М.Жұмабаев «Мен жастарға сенемін» атты толғауында [1; 63, 64]:

*Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты –
Қырандай күшті қанатты.
Мен жастарға сенемін!
Көздерінде от ойнар,
Сөздерінде жалын бар,
Жаннан қымбат оларға ар,
Мен жастарға сенемін!
Жас қырандар — балапан,
Жайып қанат ұмтылған.
Көздегені көк аспан.*

*Мен жастарға сенемін!
Жұмсақ мінез жібектер.
Сүттей таза жүректер.
Қасиетті тілектер –
Мен жастарға сенемін!
Тау суындай гүрілдер,
Айбынды алаш елім дер,
Алтын Арқа жерім дер,
Мен жастарға сенемін!
Қажу бар ма тұлпарға,
Талу бар ма сұңқарға,*

*Иман күшті оларда,
Мен жастарға сенемін!..
Алаш айбынды ұраны,
Қасиетті құраны,
Алаштың олар құрбаны,
Мен жастарға сенемін!
Мен сенемін жастарға.
Алаш атын аспанға
Шығарар олар бір таңда,
Мен жастарға сенемін! –*

деп, қазақ халқының жарқын болашағына тек жастардың күш-қуаты, бірлік-қайраты арқылы ғана жетуге болатындығын жария етті.

Содан бері қаншама су ақты. Уақыт өтті. Қазақ халқы патша үкіметінің де, одан кейінгі «қызыл империяның» да темір бұғауын үстінен сілкіп тастап, ғасырлар бойы аңсаған армандарына жетті. Сол кездегі, ақиық ақын Мағжан мен Алаш зиялылары армандағандай, қазақ жастары халыққа басшы болып, ел билеу дәрежесіне жетті.

Түйін

Өзінің қайталанбайтын ерекшелігімен, жаңашылдығымен айқындалатын қазақ поэзиясының перзенті, ардақты ұлы Мағжан Жұмабаев поэзиясы — қазақта Абайды, орыста — Б.Пастернак, А.Блок, А.Ахматоваларды еріксіз еске алдырады. Өйткені ол қайбір тақырыпты да жалпы — адамзаттық биіктен жырлады. Оның үстіне нені өлең етсе де, шеберліктің шегіне жете игерді. Өзінше көруі — өзгеше көруге ұласып, ұдайы жаңалық танытты. Бір ғажабы — қай өлеңін алмайық, көз көріп, көңіл жететін басы ашық шындық — ешкім де Мағжанға дейін бұлай жырламаған.

Мысалы, өзі бір кездері толғана жазған үні өшкен бұлбұл кейіпі («Тұранның бір бауында» атты толғауы [1; 167,169]) ақынның тағдырына ұқсайды:

*...Дарига, аяқталмай үзілді жыр,
Сұм жүрек жалын болып қалды гой құр.
Бұлбұлдың әнін үзген не болды екен?
Мынау не көлдің беті жыбыр-жыбыр?
Көл беті жыбыр-жыбыр, бақа: «Бақ-бақ»,*

*Сайрасын енді қалай бұлбұл бейбақ?
Өмірдің өзгермейтін құрсын заңы –
Бір жақтан бұлбұл шықса, бақа шықпақ.
Жыршы құс бақырайған бақа көрсе,
Бақылдап тырбық бақа әнін бөлсе.*

Ойласаң таңқаларлық дәнеңе жоқ,

Құсадан ақын бұлбұл үнсіз өлсе...

Уақыт сынына төтеп берген тіл құнарлығы мен ой тереңдігін, сөз қолдану шеберлігін Мағжанның басты ерекшелігі деп айтамыз. Өйткені ақынның нағыз өзіндік бет-бағдары мен айырым қырлары осы маңайдан табылмақ. Тәңірдей талантының, дарын табиғатының көрінісі осы бұлақтай мөлдір поэзиясынан табылатыны анық.

Айта берсек, Мағжан Бекенұлы лирикасының қыр-сыры өте көп. Біздің бүгінгі сөзіміз де — ұлы ақынның теңіз-лирикасының айдынын аңғарту үшін ғана жасалған бір шағын талпыныс. Кемеңгер ақынның теңіз-лирикасының дәмін тату үшін жасалған тағы да бір қадам деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұмбабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. — Алматы: Жазушы, 1989. — 448 б.
- 2 Әлиева Б. Армысың, азаттығым, қыран қанат // Алтын тамыр. — 2010. — № 1. — 191-б.
- 3 Бердібай Р. Жыр арқауы — Түркістан // Қазақ. — 2008. — № 39, 40 (396, 397). — 26 қырк. — 3 қаз.
- 4 Ерғөбек Қ. Түркістанда Мағжанға ескерткіш керек // Түркістан. — 2011. — 24 наур. — 9-б.
- 5 Әбдірахманова С. Азатшыл ақын арыны // Орталық Қазақстан. — 2008. — 31 желт. — 4-б.
- 6 Мәшіһүр-Жүсіпов Қ. Мағжанның шеберлігі // Жұлдыз. — 1991. — № 11. — 142–145-б.
- 7 Қаһарманұлы Ф. Мағжан поэзиясы жайлы // Жұлдыз. — 1993. — № 6. — 177–185-б.
- 8 Умарова Г.С., Шарабасов С.Ф. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Астана: Фолиант, 2007. — 164-б.
- 9 Күмісбаев Ө. Мағжан және әлем әдебиеті // Қазақ әдебиеті. — 1993. — № 33. — 13 тамыз. — 4–5-б.
- 10 Хасенұлы М. Ұлттық рухани өркендеу — ақын поэзиясының алтын қазығы // Орталық Қазақстан. — 2003. — 14 маус. — 7-б.

Р.С.Каренов

Слово великого казахского поэта Магжана как вечный источник духовности

В статье исследовано поэтическое наследие великого казахского поэта и видного политического деятеля прошлого столетия Магжана Жумабаяева. Проанализированы его произведения, которые свидетельствуют о глубоком знании истории родного народа, о редкой начитанности и самостоятельности суждений. Рассмотрены стихотворения поэта, написанные под влиянием русского символизма в поэзии. Раскрыта значимость его философских обобщений, сделанных в процессе творчества. Уделено особое внимание его знаменитому произведению «Туркестан». Автором сделан вывод о том, что Магжан остался рыцарски верным навсегда сделанному в юношеские годы выбору — великому искусству. Отмечается, что он отдал своему народу все, что у него было — ум, сердце, мечты, изумительный талант.

R.S.Karenov

Word of great Kazakh poet Magzhan as eternal source of spirituality

The poetic heritage of the great Kazakh poet and the prominent politician of last century Magzhan Zhumabayev is investigated. Its works which testify to profound knowledge of history of the native people, about a rare nachitannost and independence of judgments are analyzed. The poems of the poet written under the influence of Russian symbolism in poetry are considered. The importance of its philosophical generalizations made in the course of creativity reveals. It is given particular attention to its well-known work «Turkestan». The conclusion that Magzhan remained knightly true forever to the choice made in youthful years — to great art is given. It is noted that it gave to the people everything that at it was — mind, heart, dreams, amazing talent.